

رویکرد سیستمی به فرهنگ و مهندسی آن

دکتر مهدی ناظمی اردکانی
دکتر محسن فتح اله بیاتی

انتشارات آثار فکر

تهران - ۱۳۹۷

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۸۸۳۳-۴۷-۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۵۳۶۸۳۴۹
عنوان و نام پدیدآور	: رویکرد سیستمی به فرهنگ و مهندسی آن/مهدی ناظمی اردکانی، محسن فتح‌اله بیاتی.
مشخصات نشر	: تهران: آثار فکر، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری	: ۱۶۸ ص.
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۱۶۵.
موضوع	: فرهنگ
موضوع	: Culture
رده بندی دیویی	: ۳۰۶
رده بندی کنگره	: HM۱۳۹۷۶۲۱/۲۹
سرشناسه	: ناظمی اردکانی، مهدی، ۱۳۳۲ -
شناسه افزوده	: فتح‌اله بیاتی، محسن، ۱۳۶۵ -
وضعیت فهرست نویسی	: فیپا

تهران، میدان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، خیابان شهید وحید نظری،
پلاک ۹۹، طبقه دوم تلفن: ۶ و ۶۶۹۶۷۳۵۵ دورنگار: ۶۶۴۸۰۸۸۲

رویکرد سیستمی به فرهنگ و مهندسی آن

تهیه و تدوین: دکتر مهدی ناظمی اردکانی - دکتر محسن فتح‌اله بیاتی
ناشر: انتشارات آثار فکر

چاپ اول ۱۳۹۷

تیراژ: ۵۰۰ جلد

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۸۸۳۳-۴۷-۵

قیمت ۲۰۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۱۳
فصل اول: نظریه عمومی سیستم ها و فرهنگ	Error! Bookmark not defined.
۱,۱. مقدمه، تعاریف و مفاهیم پایه	Error! Bookmark not defined.
❖ درونداد	Error! Bookmark not defined.
❖ فرایند تبدیل	Error! Bookmark not defined.
❖ برونداد	Error! Bookmark not defined.
❖ بازخور	Error! Bookmark not defined.
۱,۲. تعریف موضوع	Error! Bookmark not defined.
فصل دوم: فرهنگ، مهندسی فرهنگ و مهندسی فرهنگی	Error! Bookmark not defined.
۲,۱. مقدمه	Error! Bookmark not defined.
۲,۲. معنای لغوی فرهنگ و سیر تحول تاریخی آن	Error! Bookmark not defined.
❖ رفتار یا الگوهای رفتاری	Error! Bookmark not defined.
❖ مجموعه شناخت و اندیشه بشر	Error! Bookmark not defined.
❖ شیوه یا الگوی زندگی	Error! Bookmark not defined.
❖ مجموعه اندوخته‌های مادی و معنوی بشر	Error! Bookmark not defined.
❖ پذیرش‌های هنجار یافته	Error! Bookmark not defined.
۲,۳. انواع فرهنگ	Error! Bookmark not defined.
۲,۴. سطوح فرهنگ	Error! Bookmark not defined.
۲,۵. وضعیت فرهنگ	Error! Bookmark not defined.
۲,۶. عناصر و لایه‌های فرهنگ	Error! Bookmark not defined.
۲,۷. ویژگی‌های فرهنگ	Error! Bookmark not defined.
❖ پذیرش اجتماعی	Error! Bookmark not defined.
❖ اکتسابی بودن	Error! Bookmark not defined.
❖ پویایی و تحول‌پذیری	Error! Bookmark not defined.
❖ قابلیت انتقال	Error! Bookmark not defined.
❖ هدف‌دار بودن	Error! Bookmark not defined.
❖ انسجام و یکپارچگی	Error! Bookmark not defined.
❖ ایجابی و اثباتی بودن	Error! Bookmark not defined.
❖ چندبعدی بودن	Error! Bookmark not defined.

❖ نسبت دین و فرهنگ.....	Error! Bookmark not defined.
۲,۸. مهندسی فرهنگ و مهندسی فرهنگی.....	Error! Bookmark not defined.
۲,۹. فرهنگ در اندیشه مقام معظم رهبری.....	Error! Bookmark not defined.
فصل سوم: تفکر سیستمی و رویکردهای سیستمی.....	Error! Bookmark not defined.
۳,۱. مقدمه.....	Error! Bookmark not defined.
۳,۲. تعریف سیستم.....	Error! Bookmark not defined.
۳,۳. ویژگی‌های سیستم.....	Error! Bookmark not defined.
❖ هدف.....	Error! Bookmark not defined.
❖ اجزاء.....	Error! Bookmark not defined.
❖ روابط.....	Error! Bookmark not defined.
❖ محیط.....	Error! Bookmark not defined.
❖ منابع.....	Error! Bookmark not defined.
❖ حالت.....	Error! Bookmark not defined.
❖ سلسله‌مراتب.....	Error! Bookmark not defined.
❖ پیچیدگی.....	Error! Bookmark not defined.
۳,۴. انواع سیستم.....	Error! Bookmark not defined.
❖ سیستم‌های باز و بسته.....	Error! Bookmark not defined.
❖ سیستم‌های ساده و پیچیده.....	Error! Bookmark not defined.
❖ سیستم‌های انطباق پذیر و انطباق ناپذیر.....	Error! Bookmark not defined.
❖ سیستم‌های پیوسته و گسسته.....	Error! Bookmark not defined.
❖ سیستم‌های قطعی و احتمالی.....	Error! Bookmark not defined.
❖ سیستم‌های مانا و پویا.....	Error! Bookmark not defined.
❖ سیستم‌های انتزاعی (مفهومی) و متجسم (عینی).....	Error! Bookmark not defined.
۳,۵. رویکردهای سیستمی.....	Error! Bookmark not defined.
❖ تفکر سیستمی سخت.....	Error! Bookmark not defined.
❖ پویایی‌شناسی سیستم‌ها.....	Error! Bookmark not defined.
❖ سایرنتیک.....	Error! Bookmark not defined.
❖ نظریه پیچیدگی.....	Error! Bookmark not defined.
❖ آشکار کردن و آزمودن فرض‌های راهبردی.....	Error! Bookmark not defined.
❖ برنامه‌ریزی تعاملی.....	Error! Bookmark not defined.
❖ متدولوژی نرم سیستمی.....	Error! Bookmark not defined.
❖ هم‌پارچگی تیمی.....	Error! Bookmark not defined.
❖ تفکر سیستمی پسانوگرا.....	Error! Bookmark not defined.

فصل چهارم: رویکرد سیستمی به فرهنگ و مهندسی فرهنگ
Error! Bookmark not defined.

۴,۱. مقدمه Error! Bookmark not defined.

۴,۲. رویکرد سیستمی به نظام فرهنگ و به نظام فرهنگی ... Error! Bookmark not defined.

❖ جامعیت Error! Bookmark not defined.

❖ آرمان‌گرایی / واقع‌بینی / آینده‌نگری Error! Bookmark not defined.

❖ مشارکت Error! Bookmark not defined.

❖ انسجام Error! Bookmark not defined.

❖ مراتب متکامل Error! Bookmark not defined.

۴,۳. ضرورت استفاده از رویکرد سیستمی در مهندسی فرهنگ
Error! Bookmark not defined.

۴,۴. بررسی تناسب رویکردهای سیستمی با مهندسی فرهنگ Error! Bookmark not defined.

❖ تفکر سیستمی سخت Error! Bookmark not defined.

❖ پویایی‌شناسی سیستم‌ها Error! Bookmark not defined.

❖ سایبرنتیک Error! Bookmark not defined.

❖ نظریه پیچیدگی Error! Bookmark not defined.

❖ آشکار کردن و آزمودن فرض‌های راهبردی Error! Bookmark not defined.

❖ برنامه‌ریزی تعاملی Error! Bookmark not defined.

❖ متدولوژی نرم سیستمی Error! Bookmark not defined.

❖ فهم انتقادی سیستم‌ها Error! Bookmark not defined.

❖ هم‌پارچگی تیمی Error! Bookmark not defined.

❖ تفکر سیستمی پسانوگرا Error! Bookmark not defined.

۴,۵. اولویت‌بندی رویکردهای سیستمی از جهت تناسب با فرهنگ
Error! Bookmark not defined.

فصل پنجم: رویکرد سایبرنتیک، رویکرد سازگار با مهندسی فرهنگ
Error! Bookmark not defined.

۵,۱. مقدمه Error! Bookmark not defined.

۵,۲. دلایل تناسب رویکرد سایبرنتیک با مهندسی فرهنگ ... Error! Bookmark not defined.

منابع و مأخذ Error! Bookmark not defined.

فهرست اشکال

- شکل ۱: انواع رویکردهای سیستمی..... Error! Bookmark not defined.
- شکل ۲: اندیشه‌های مقام معظم رهبری در ارتباط با فرهنگ..... Error! Bookmark not defined.
- شکل ۳: طبقه بندی بولدینگ (به نقل از ناظمی اردکانی ۱۳۹۰)..... Error! Bookmark not defined.
- شکل ۴: طبقه بندی ایکاف (به نقل از ناظمی اردکانی ۱۳۹۰)..... Error! Bookmark not defined.
- شکل ۵: جایگاه سیستم فرهنگ در طبقه بندی سیستم‌ها..... Error! Bookmark not defined.
- شکل ۶: لایه های فرهنگ (ناظمی اردکانی، ۱۳۸۴)..... Error! Bookmark not defined.
- شکل ۷: دلایل تناسب رویکرد سایبرنتیک با مهندسی فرهنگ..... Error! Bookmark not defined.

فهرست جداول

جدول ۱: ویژگی های رویکردهای سیستمی.....

جدول ۲: سطوح، مراحل و انواع نمادها (رفتارها، عادات).....

جدول ۳: سطوح، مراحل و انواع ارزشها.....

جدول ۴: سطوح، مراحل و انواع مفروضات اساسی.....

جدول ۵: تناسب ویژگی های رویکرد سایبرنتیک و اصول فرایند مهندسی فرهنگ.....

جدول ۶: ماتریس تناسب فرهنگ و رویکرد تفکر سیستمی سخت... ..

جدول ۷: ماتریس تناسب فرهنگ و رویکرد پویایی شناسی سیستم ها.....

جدول ۸: ماتریس تناسب فرهنگ و رویکرد سایبرنتیک.....

جدول ۹: ماتریس تناسب فرهنگ و رویکرد نظریه پیچیدگی.....

جدول ۱۰: ماتریس تناسب فرهنگ و رویکرد آشکار کردن و آزمودن فرض های

راهبردی.....

جدول ۱۱: ماتریس تناسب فرهنگ و رویکرد برنامه ریزی تعاملی.....

جدول ۱۲: ماتریس تناسب فرهنگ و رویکرد متدولوژی نرم سیستمی.....

جدول ۱۳: ماتریس تناسب فرهنگ و رویکرد فهم انتقادی سیستم ها.....

جدول ۱۴: ماتریس تناسب فرهنگ و رویکرد هم پارچگی تیمی.....

جدول ۱۵: ماتریس تناسب فرهنگ و رویکرد تفکر سیستمی پسانوگرا.....

جدول ۱۶: امتیاز تناسب رویکردهای سیستمی در مهندسی فرهنگ.....

فهرست نمودارها

- نمودار ۱: ویژگی‌های فرهنگ Error! Bookmark not defined.
- نمودار ۲: مهندسی فرهنگ، مهندسی فرهنگی و مدیریت فرهنگی... Error! Bookmark not defined.
- نمودار ۳: ویژگی‌های رویکرد تفکر سیستمی سخت Error! Bookmark not defined.
- نمودار ۴: ویژگی‌های رویکرد پویایی‌شناسی سیستم‌ها Error! Bookmark not defined.
- نمودار ۵: ویژگی‌های رویکرد سایبرنتیک Error! Bookmark not defined.
- نمودار ۶: ویژگی‌های رویکرد نظریه پیچیدگی Error! Bookmark not defined.
- نمودار ۷: ویژگی‌های رویکرد آشکارسازی و آزمودن پیش‌فرض‌ها Error! Bookmark not defined.
- نمودار ۸: ویژگی‌های رویکرد برنامه‌ریزی تعاملی Error! Bookmark not defined.
- نمودار ۹: مراحل متدولوژی سیستم‌های نرم Error! Bookmark not defined.
- نمودار ۱۰: ویژگی‌های رویکرد متدولوژی نرم سیستمی Error! Bookmark not defined.
- نمودار ۱۱: ویژگی‌های رویکرد فهم انتقادی سیستم‌ها Error! Bookmark not defined.
- نمودار ۱۲: ویژگی‌های رویکرد هم‌پارچگی تیمی Error! Bookmark not defined.
- نمودار ۱۳: ویژگی‌های رویکرد تفکر سیستمی پسانوگرا Error! Bookmark not defined.
- نمودار ۱۴: رویکرد سیستمی به نظام فرهنگ و نظام فرهنگی Error! Bookmark not defined.
- نمودار ۱۵: نظام پژوهشی فرهنگ و زیرنظام‌های آن Error! Bookmark not defined.
- نمودار ۱۶: ضرورت نگاه سیستمی به فرهنگ Error! Bookmark not defined.
- نمودار ۱۷: امتیاز تناسب رویکردهای سیستمی در مهندسی فرهنگ Error! Bookmark not defined.

پیشگفتار

فرهنگ یک مفهوم پیچیده است که شناخت، مدیریت و مهندسی آن از جمله مهم‌ترین وظایف برنامه‌ریزان و مدیران یک جامعه است. وسعت و پیچیدگی این مفهوم تا حدی است که هنوز تعریف ثابت و قابل اجماعی برای آن ارائه نشده است. بااین‌وجود اهمیت آن و لزوم کنترل و مدیریت آن امری بدیهی است و نمی‌توان فردی را یافت که به اهمیت فرهنگ اذعان ننماید. البته پیچیدگی این مفهوم موجب شده است که برخی - علی‌رغم اذعان به اهمیت آن - کنترل و مدیریت آن را امری غیرممکن تلقی کنند. درحالی‌که برخی دیگر معتقد به کنترل و نظارت سخت‌گیرانه در حوزه فرهنگ هستند. مقام معظم رهبری هر دو نگاه ذکرشده را نادرست دانسته و بر این باورند که در حوزه فرهنگ باید کنترل و نظارت متعادل صورت گیرد. حد بهینه کنترل حدی است که در آن اهداف و برنامه‌های کلی توسط نظام فرهنگی انجام می‌شود و سایر اجزا نیز تلاش می‌کنند در راستای این اهداف حرکت کنند. بااین‌وجود از آزادی عمل نیز برخوردارند و می‌توانند با خلاقیت خود - بدون اینکه از چارچوب اهداف خارج شوند - به برنامه‌ریزی برای خود پردازند.

اهمیت فرهنگ و مفاهیم مهندسی فرهنگ و مهندسی فرهنگی از سال‌ها پیش در بیانات مقام معظم رهبری مورد توجه قرار گرفته است. همچنین ایشان تأکید زیادی بر روی شناخت محیط مؤثر بر فرهنگ و نیز تهدیدات و موانع آن دارند. مفهوم تهاجم فرهنگی همین موضوع را به ذهن متبادر می‌کند که از دغدغه‌های مهم مقام معظم رهبری سالم نگه داشتن فرهنگ کشور و جلوگیری از ورود و اشاعه فرهنگ و آداب و رسوم منحط است. باید توجه کرد که علی‌رغم اینکه مفهوم مهندسی به طور معمول با مفاهیم فیزیکی و سخت عجین شده است، این مفهوم تنها ناظر به موضوعات سخت نیست و در موضوعات انسانی و نرم نیز این مفهوم می‌تواند مطرح شود.

فرهنگ یک کل یکپارچه است و نگاه تقلیل‌گرایانه در این حوزه می‌تواند آسیب‌ها

و مشکلات جدی به همراه داشته باشد. نگاه بخشی در فرهنگ تا بدانجا مضر است که می‌تواند نه تنها از بالندگی فرهنگ جلوگیری کند، بلکه ممکن است نتیجه معکوس داده و موجب انحطاط فرهنگی شود. در نگاه جزء‌گرایانه اگر فعالیت مثبتی صورت گیرد توسط اجزاء و مجموعه‌های دیگر خنثی می‌گردد. لذا ضروری است که با نگاه سیستمی به فرهنگ نگریده شود. ضرورت نگاه سیستمی به فرهنگ در برخی پژوهش‌هایی که پیش‌از این صورت گرفته است بیان شده است، اما تمامی پژوهش‌های پیشین در این نقطه متوقف شده‌اند و صرفاً بر اهمیت موضوع تأکید کرده‌اند. نگاه سیستمی به فرهنگ صرفاً به این معنا نیست که سیستم یک کل در نظر گرفته شود؛ بلکه نگاه سیستمی به فرهنگ مستلزم استفاده از رویکردها، روش‌ها، مدل‌ها و ابزارهای سیستمی در مهندسی فرهنگ است.

آنچه در این تحقیق بدان پرداخته می‌شود، مهندسی فرهنگ است و نه مهندسی فرهنگی یا مدیریت فرهنگی (در بخش ۲،۶ به تفاوت این مفاهیم پرداخته شده است). مهندسی فرهنگ یک ترکیب مضاف و مضاف‌الیه است. متعلق این ترکیب اضافی خود فرهنگ می‌باشد و در واقع فرهنگ موضوع مهندسی قرار می‌گیرد. یعنی باید فرهنگ مهندسی شده و جهت‌های اصلی خود فرهنگ تعیین گردد. در مهندسی فرهنگ، خود فرهنگ تقدیر و تدبیر می‌شود، سامان بخشیده می‌شود، جهت‌دهی می‌شود و نیز مورد اصلاح قرار گرفته و ارتقا داده می‌شود. همچنین در مهندسی فرهنگ، وضع موجود فرهنگ مورد تحلیل قرار می‌گیرد و آسیب‌های آن شناخته می‌شود و نقاط ضعف آن به‌منظور دستیابی به فرهنگ هدف رفع می‌گردد. از سویی نظام فرهنگی کشور عهده‌دار مهندسی فرهنگ است و باید برای دستیابی به این منظور متناسب‌سازی شود، یعنی مجموعه وظایف، روابط، کنترل‌ها و تعاملات آن به‌گونه‌ای تعریف شود که بتواند فرهنگ را مهندسی نماید. مقصود از نظام فرهنگی کشور مجموعه‌ای از نهادها و واحدهای مرتبط با امر فرهنگ است که تمام یا بخشی از وظایف آن‌ها ذیل مقوله فرهنگ تعریف می‌شود. بدیهی است که مهندسی فرهنگ زمانی به‌درستی در کشور

محقق می‌شود که نظام فرهنگی کشور به این منظور مهندسی شود؛ یعنی مهندسی نظام فرهنگی یک ضرورت و مقدمه است برای مهندسی فرهنگ. نظام فرهنگی برای مهندسی فرهنگ می‌تواند رویکردهای مختلفی را اتخاذ کند؛ به‌عنوان مثال می‌تواند رویکرد جزء‌گرایانه یا رویکرد سیستمی داشته باشد.

لازمه پژوهش در حوزه فرهنگ، شناخت آن و بررسی تعاریف ارائه‌شده برای فرهنگ است؛ زیرا تا زمانی که تعریف یا تعاریف روشنی از فرهنگ در ذهن نباشد، پژوهش در این زمینه، سراسر ابهام خواهد بود. لذا پس از بیان کلیات در فصل اول، در فصل دوم به بررسی مفهوم فرهنگ و مروری بر تعاریف ارائه‌شده برای آن پرداخته می‌شود. همچنین در این فصل عناصر فرهنگ بیان‌شده و سپس به بیان ویژگی‌های فرهنگ پرداخته می‌شود. ویژگی‌های فرهنگ که در این فصل ارائه می‌شود مستخرج از ادبیات موضوع است؛ یعنی ویژگی‌های مختلفی که برای فرهنگ در پژوهش‌های مختلف بیان‌شده است، ارائه می‌گردد. این ویژگی‌ها در بخش‌های بعد به‌منظور تحلیل تناسب مورداستفاده قرار می‌گیرد. علاوه بر این در فصل دوم مبحثی در باب نسبت دین و فرهنگ ارائه می‌گردد. سپس مفاهیم مهندسی فرهنگ و مهندسی فرهنگی مورد کنکاش قرار گرفته و تعاریف این دو و نیز تفاوت‌های موجود بین آن‌ها بیان می‌گردد. در نهایت با توجه به اینکه مبدع مفاهیم مهندسی فرهنگ و مهندسی فرهنگی مقام معظم رهبری است، تحلیلی پیرامون اندیشه‌های ایشان در این حوزه ارائه‌شده و نیز نکات کلیدی موجود در بیانات ایشان در حوزه موضوع این پژوهش بیان می‌شود.

در فصل سوم، به بررسی مفاهیم تفکر سیستمی پرداخته می‌شود. در این فصل ابتدا تعاریف مربوط به سیستم ارائه شده و سپس رویکردهای سیستمی به تفکیک نوع آن‌ها ارائه‌شده و ویژگی‌های آن‌ها استخراج می‌گردد. ده رویکرد سیستمی مطرح در این بخش عبارت‌اند از: تفکر سیستمی سخت، پویایی‌شناسی سیستم‌ها، سایبرنتیک، نظریه پیچیدگی، آشکار نمودن و آزمودن فرض‌های راهبردی، برنامه‌ریزی تعاملی، متدولوژی نرم سیستمی، فهم انتقادی سیستم‌ها و همپارچگی تیمی و رویکرد سیستمی پسانوگرا.

این ده رویکرد به چهار دسته تقسیم می شوند.

در فصل چهارم، ضرورت نگاه سیستمی به فرهنگ مورد بررسی قرار گرفته و سپس تناسب رویکردهای سیستمی با فرهنگ تحلیل می شود. بررسی تناسب بین فرهنگ و رویکردهای سیستمی مبتنی بر ویژگی های فرهنگ و ویژگی های هر یک از رویکردهای سیستمی است. برای شناخت این تناسب، از ابزار ماتریس تناسب استفاده شده است. پس از بررسی تناسب رویکردهای سیستمی با فرهنگ، این رویکردها بر اساس امتیاز تناسب خود اولویت بندی شده و متناسب ترین رویکرد انتخاب می شود.

در نهایت در فصل پنجم رویکرد انتخاب شده در فصل قبل مورد تحلیل قرار گرفته و دلایل تناسب آن با مهندسی فرهنگ بیان می گردد. علاوه بر این در این بخش تناسب ویژگی های رویکرد سایبرنتیک با اصول لازم الرعایه در مهندسی فرهنگ بررسی شده است و در ادامه مدلی مبتنی بر مدل سیستم های پایا به منظور مهندسی فرهنگ کشور ارائه و مزایای استفاده از مدل پیشنهادی بیان می گردد. در مدل پیشنهادی زیرسیستم های اصلی موجود در نظام فرهنگی کشور در جایگاه خاص خود قرار داده شده و نوع روابط و تعاملات آنها با یکدیگر مشخص شده است.

امید است دستاوردهای این پژوهش مورد استفاده محققین حوزه مهندسی فرهنگ و مدیریت فرهنگ در دستگاه های ذیربط قرار گیرد تا گامی در راستای نهادینه سازی نگاه سیستمی در عرصه فرهنگ کشور برداشته شود.

دکتر مهدی ناظمی اردکانی

عضو هیأت علمی دانشگاه امام حسین (علیه السلام)

دکتر محسن فتح اله بیاتی